
Ümumtürk Edabiyatı Araşdırıcısı: Əmin Abid

Eli Şamil Hüseynoğlu

Azərbaycan Milli Ensiklopediyasında

"Türk xalqlarının tanınmış adamları" qrupunun rehberi

Özet Son iller türk xalqlarının araşdırıcıları və başqa paşa sahipleri tez-tez bir araya gelirler. Onlar gah tarihin derinliklerine iner, gah da günümüzün reallıklarını inceleyirler. Belli bir zamanda bu yolda hidməti olan İnsanların unudulması, xatırlanmaması qüsur sayılmalıdır.

Hidməti unudulan insanlardan biri də Emin Abiddir. Çox teasssuf ki, bu fedakar ziyalının adı doğumunun 100.cü ilində də anılmadı, heç bir yerdə doğum günü qeyd edilmedi. 1938-ci ildə Sovet irticasının qurbanı olan Emin Abide ölümündən 24 il sonra bəraət verdilər, əslində bu, fiziki bəraət idi. Stalinin Ölümündən sonra sosializm quruluşunun doğurduğu bütün nöqsanlar onun adına yazıldı. Kommunist partiyasını və onun yaratdığı sosializm sistemini xilas etmək üçün axıdılan qanlar, edilən qəddarlıqlar bir nəfərin adına yazıldı.

1956-cı ildə, SSRİ-də 1920-1940-cı illərdə həbs edilmiş, güllələnmiş insanların ekseriyyətinə bəraət varildi. O illərdə həbs edilmiş yüz minlərlə insanın çoxu ağır şəraitə dözməyib ölmüşdü. Sağ qalanlarsa cəmiyyətdəki nöqsanlara qarşı mübarizə apara biləcək durumda deyildi. Sözde bəraət e'lan edilse də, həbs edilənlərə və güllələnənlərə deyən zərər ödənilmedi. Yazıcı və şairlərin, araşdırıcıların əsərlərinin tam yayınlanmasına icazə verilmədi. Bir qrup müəllifin yalnız seçmə əsərləri nəşr edilirdi. Milli şüurun oyanmasına gücü təkən verə bileyindən qorxan Sovet ideoloqları A. Abidə bəraət versələr də onun meqala və əsərlərinin təkrar çapına icazə vermedilər.

Anahtar Kelimələr: amin Abid, Ortaq Türk kultürü, edabiyat tarixi, milli şüur.

Giriş

Emin Abide bereat gec-af-ümumi elan edilenden altı il sonra 1962-ci il dekabrın 21-da verildi (*SSRİ Herbi Prokurorluğu*). 1898-ci ildə Bakıda doğulan Abid Mütəllib oğlu Ohmedov ilk təhsilini anası Reyhanın evdə açdığı məktəbdə almışdı. Onu yaxından tanıyan, 1930-cu ildə DTK (KGB) tərəfindən həbs edilərək istintaqa cəlb edilən Azərbaycan Politeknik İnstitutunun Türk Dili müəllimi, dosent ələsger əliyev DTK müstəntiqinin sualına cavab olaraq deyib: "Əmin Abidi mən uşaqlıqdan özüm kimi tanıyıram. Onun əsi adı Zeynaləbdin Mütəllibovdur. Nə üçün o Əmin Abid oldu? Əmin sözü Türk yönümlüyünə və müsavətin lideri Memmed Əmin Resulzadəyə hörmət və ehtiramın ifadəsidir (*Azərbaycan Milli Təhlök&sizlik Nazirliyinin əncivi N32796*). Zeynaləbdini yeniyetmə iken mətbuatdakı məqalə və sərlerinde, tərcümələrində qısaca Abid kimi işlətməmişdir, beləliklə Əmin Abid kimi tanınmışdır. Anasının uşaqlar və evdar qadınlar üçün təşkil etdiyi məktəbdə əlifbanı, "Quran" oxumağı, əlece də Sədinin "Gülüstən", "Büstən" və b. əsarələrini oxumağı öyrənən Əmin Abid təhsilini Rusiyanın yerli xalqlardan özünə xidmət edəcək kadrlar hazırlamaq üçün açdığı gimnaziyada davam etdirmişdi. Bu məktəbdə dərslər yalnız rusca keçilirdi. Müəllim və şagirdlərin yerli xalqların dillərində danışması yasaq idi. 1912-ci ildən başlayaraq Bakıda, Tiflisdə, İrəvanda nəşr olunan qəzet və curnallarda türkçə məqalələr, hekayələr, şe'rlər və tərcümələr çap etməyə başlamışdır. Onun istər tərcümələrində, istərsə də özünün yazdığı şe'r ya hekayələrdə çoxğun bir millətsevərlik var.

Bes 14—15 yaşlı yeniyetmədə bu millətsevərlik, yurdsevərlik, çoxğunluq hardandır?

Böyük qardaşı şair Əli Abbas Müznib ailələrini belə təsvir edir: "Anam ötkün fikir, kəskin zəkaya malik, əqli, kamallı, ev idaresini bacaran, iqtisadi cəhətcə anlar bir qadındır. 91 sənəti mahir olduğundan axşamlar altınbaşlıq, yaxalıq, başmaq üzü tikər, gündüzlər dərslər verirdi. Bu gün evimizin, ailəmizin quruluşuna bəis anamdır. Atam sırf əvəm, cahil, davakar, xeyir-şarini bilmez, fəna huylu bir erkəkdir. Bununla bərabər atam övladlarının savadlı olmasını istər, var qüvəsini də bu yola sarf edirdi" (*Azərbaycan Elmlər Akademiyası əlyazmalar İnstitutunun əncivi*). Atasını Mütəllib daşyonan usta olsa da, bu nəslin şəcərəsi sonuncu Bakı xanı Hüseynqulu xana bəğlanır (*Ağayev, 1998*). 19-cu yüzilin bəşləngicində Azərbaycana hücum ədən Rus ordusuna gürcü kökənli general Sisianov bəşçılıq edirdi. O, Gəncədə güclü müqavimətlə qarşılaşdı. Bütün hədələrinə və məkrlərinə bəxməyaraq,

Cavad xan Ziyadoğlu qalanı ruslara teslim etmedi. Odlu silahlarla yaxşı silahlanmış rus ordusu qalanın qehreman müdafiçilərini qan içinde boğdular. Ramazan bayramı günlerinde rus qoşunları Genceni aldılar. Seher xarabazara çevrilmiş, eli silah tutan kimse sağ qalmamışdı. Dövüşlərdə Cavad xan və oğlu şəhid oldu. Bu olaydan 16 ay sonra Sisianov Bakı qalasını mühasirəyə aidi. Qalanın ağıllı və cesur müdafiçisi Hüseynqulu xan Bakî qaiasının giriş qapısı yaxınlığında general Sisianovun başını kəsdi. Çarizmin bütün teqib və tezyiqlərinə baxmayaraq bu ailede işğaiçilərə qarşı derin bir nifret olmuşdur. Daşyonan Mütəllibin üç oğlu haqqında — böyük oğlu şair, tercümeçi, curnalist, nəşir Əli Abbas Müznib (1883—1938), ikinci oğlu nəşir Əbülfez, üçüncü oğlu isə Zeynalabdin haqqında qaynaqlarda bilgiyə rast geldik. 1905-ci ildə Rusiyada baş vermiş inqilabdan sonra recim laxıamış, müstəmləkə altında qalan xalqlara ana dillərində məktəb açmalarına, qəzet və curnal nəşr etmələrinə qoyulmuş engəllər azalmış, sensor nəzəreti zəifləmişdi. Bu imkandan istifadə edən arabadüzəldən şair Əli Abbas Müznib dövri mətbuatda ardıcıl çıxış edir. 1909-cu ildə nəşrə başlayan satirik "Zenbur" curnalın aparıcı müəlliflərindən biri, 1910-cu ildən isə redaktörü olur. "Zenbur" bağlandıqdan sonra Əli Abbas Müznib "Şahabi-sakib" (Yandırıncı yıldırım) adlı derginin nəşrinə icazə alır. Lakin bu derginin də ömrü çox qısa olur.

1911-ci ildə çar Rusiyası müstəmləkəçilik əleyhinə yazdığı şer və məqalələrə görə Əli Abbas Müznibin nəşr etdiyi dergini qapadı, özü də Sibire (Sibiriya: Keçmiş Sovetlər Birliyinə böyük bir bölgə adı. Bu yerlər öz adını Türklərin Savir, Sabur tayfalarının adından almışdır. Ruslar buranı 17-ci yüzildə işğal etməyə başlamışlar. Sibirdə insanlar seyrek yaşadığından, qış uzun sürdüyündən, yaşam sərtləri çətin olduğundan Rusiya hökuməti burada çoxlu hebsxanalar və sürgün yerləri yaratmışdı.) sürgün olunur. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin Rusiyada hakimiyyətə gəlməsi münasibəti ilə verilən böyük evfi-ümumi (amnistiya) Əli Abbas Müznibə də şamil edilir. Şair vətəninə dönüb yaradıcılığını davam etdirir.

Milli Şuurun Formalaşması

Bele bir ailede böyüyən Əmin Abid gənə yaşlarında Abid, Abid Mütəllibzadə, Abid Mütəllib oğlu, Abid Alp Mütəllib oğlu, Qozqurab bəy və b. imzalarla 40 müəllif vərəqi hecmində bedii yazılar çap etdirir.

1918-ci il mayın 28-da Osmanlı Ordusunun yardımı ile Azərbaycanda Milli Hökumət qurulur. Rus işğalçıları müvəqqəti da olsa Qafqazdan al üzməli olur. Yeni qurulmuş hökumət amin Abidin arzularının reallaşmasına vesilə olur. O, maarif komissarlığına ariza yazaraq İstanbulda təhsil almağa getmək istəyində olduğunu bildirir (*Azərbaycan Elmlər Akademiyası əlyazmalar İnstitutunun arxivi*). Arzusuna çatan 3min Abid öncə İstanbulda "Darül-müəllimin-aliyə"yi bitirib. 1921-ci ildə vətənə dönür. Burada böyük dəyişikliklər baş vermişdi. Milli Hökumət devrilmiş, Rusiya 1920-ci ilin aprelin 28-da bolşeviklərin rəhbərliyi ilə Azərbaycanı işğal etmişdi. Milli düşüncəli insanların çoxu güllələnmiş, həbs edilmiş, yaxud ölkədən qaçmaq zorunda qalmışdı. Yeni məktəblər açılarsa da orada dərslər deyəcək müəllimlər, dərslərliklər çatışmırdı. Xarici ölkələrdən, xüsusən də Türkiyədən müəllimlər və başqa peşə sahibləri dəvət edilmişdilər. Belə bir çətin vəziyyətdə amin Abid ayda 35 ABŞ dolları təqaüdü ilə İstanbul Darülfünununda oxumağa göndərilir (*Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivi N32796*). Azərbaycanın ali və ümumtəhsil məktəblərinin dərsləyə olan təfəvvatını ödəmək üçün əsasən rusca yazılmış kitablar tərcümə edilirdi. Azərbaycanla bağlı olan dərslərliklər isə yeni yazılmalıydı. Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı ali və orta məktəblərdə müəllim və tələbələr üçün "Azərbaycan ədəbiyyat tarixi" dərsləyinə olan təfəvvatını ödəmək üçün Firuddin Köçerlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı"ni (1) və Hüseyn Qayıbovun "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın eş'arına məcmuədir" (2) (esərini bir neçə yazıçıya və təcrübəli pedaqoqa verərək, çap üçün hansının daha münasib olduğunu öyrənmək istəyir (*Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivi, sayı 269342*). Türkiyədən dəvət edilmiş İsmayıl Hikmətə (3) və İstanbul Darülfünununun ədəbiyyat fakültəsində oxuyan əmin Abid də ədəbiyyat tarixi yazmaq tapşırılır. əmin Abid Türkiyənin, İranın, Qafqazın kitabxanaları, arxivləri və şəxsi kitabxanalarla kifayətlənir. Budapeşt və Vyanada elmi ezamiyyətdə olur, məşhur türkoloqlarla görüşüb onlardan məsləhətlər alır. O, İstanbul və Ankarada çap olunan dərslərdə Azərbaycan ədəbiyyatına aid məqalələr yazmaqla, "Türk ocağı"nda fəal iştirak etməklə kifayətlənir (*Şahbazov, 1926*). Məmməd əmin Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan mühacirlərinin toplantılarına qatılır, çap etdirdikləri "Yeni Kafkasya" dərsləsinde gizli imzalarla şərtlərini və məqalələrini yayınladı (*Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivi N32796*).

emin Abidin Azərbaycanda basılan ilk sanballı elmi meqalesi "Azəri edabiyatında türkcenin takamülü"dür (*Abid 1926*). Dargi onu aşağıdakı qeydle yayınlamışdı: "İstanbul Darülfünunun edebiyat fakültasını bitirməkdə olan vətəndaşımız Əmin Abidin bu birinci meqalasını kamal-məmnuniyyətlə dərc edirik. Meqələdə ustadı olan möhtərəm professor Köprülüzadənin tələbesi olaraq təsiri hiss edilməkdədir. Bununla bərabər 3min Abid arkadaşımızın bu evvalinci meqalesi kendisinin də yeni Avropa elmi sistemi əldə edib mühakiməsini tamamilə elmi əsaslar üzərində qurmağa cəhd etməsi, söylədiyi fikirləri hər cürə nəql şəkildən çıxararaq elmi tərzdə söyləməsi meqale sahibi üçün qiymətli məziyyətlərdəndir", Araşdırma əslində Oğuz Türkləri, onların yayılma

ədəbiyyatları, dilləri haqqındadır. Dövrü üçün olduqca gərəklı və önəmli olan araşdırmada yanlışlıqlar da az deyil. Yazar sonrakı araşdırmalarında yanlışlıqlarını samimiyyətlə etiraf etmiş, onları düzəltməyə çalışmışdır. Hətta başqa araşdırıcıları da belə yanlışlığa yol verməməyə çağıraraq yazır: "Azərbaycan türkcəsinin hicri yeddinci və səkkizinci əsrdə başlaması fikri professor Köprülüzadəndir. Azərbaycanda Türklər tərəfindən vücuda gətirilən "feodallaşdırmanın" iqtisadi inkişafına uyğun olmayan bu iddianı yanlış olaraq ilk dəfə mətbuatımızda onun (4) tələbesi olmaq sifətiylə mən nəql etmişdim. Halbuki sonradan... ədəbiyyatımızın tədqiqinə başlayınca, hərəkətimin qətiyyətlə doğru olmadığını və yeni bulduğum vəsiqələrin də bu yanlışlığı meydana çıxardığını anlamaq mümkün oldu. İsmayıl Hikmətin də mənə ilk vəziyyətim kimi eyni təsire qapıldığı görünməkdədir" (*Abid 1929*).

Sovet Rejiminə Qarşı Elmi Mübarizə

emin Abidin İstanbul Universitetində oxuyarkən yazdığı bir meqale böyük mübahisəyə səbəb oldu. O, alleqorik "Söhbətül-esmar" ("Meyvələrin söhbəti") məsnəvisinin 16-cı yüzildə yaşamış Məhəmməd Füzuliyə aid olduğunu söyləyirdi ("*Söhbətül-esmar Füzulinindirmi?*" 1981). Prof. Fuat Köprülüzadə isə bunu bir yanlışlıq sayırdı. Beləcə müəllim tələbə arasında dartsıma başlamışdı. Bu dartsımanı əziz Mirehmədovla Sabir eliyev 1981-ci ildə davam etdirmişlər. e. Abid yalnız müəllimi, əqide və qələm dostları ilə deyil, əlmdə yanlışlığa yol vermiş ən nüfuzlu təşkilatlarla belə mübahisəyə girişməkdən çəkinməmişdir. Onun "Böyük Şura Ensiklopediyası və Türk ədəbiyyatı" (*Abid 1929*), "Zərərli tənqidlər" (*Abid 1929*) meqalələri dövrü üçün olduqca cəsəretli idi. Moskvada yazılmış və çap olunmuş hər hansı bir meqale, kitab əyaletlərdə yol göstərici,

yönelici bir sened sayıldığı vaxtda Əmin Abid Sovetlerin strateji planına qarşı çıxaraq yazır: "Nümunaferi Azərbaycan edebî Türkcesinden deyil, kend şivelerinden alan akademik (meqale müellifi Türkoloq, V.Kurq-Krayjin nezerde tutulur - Ə.Ş.) mahalli şiveleri edebi Osmanlı lisanı ilə müqayise ederek aralarında qayət böyük bir ferq göstermekdadir... bu heç de doğru netice verecek rnüqayise sayıla bilmez".

Əmin Abidin bu narahatlığı sabsiz deyildi. O, çar Rusiyasının Azərbaycan Türklerini soydaşları va qan qardaşları olan Osmanlı Türklerinden, eleca de başqa soydaşlarından ayırmaq üçün hansı siyaset yeritdiyinden xeberdar idi. Doğuda "Birinci Deli Petro" kimi tanınan Rusiya çarının işğalçılıq planı ilk defa onun çalışdığı ve böyük qardaşı eli Abbas Müznibin redaktoru olduğu "Dirilik" dergisinde çap edilmişdi ("*Dirilik*" dergisi, 1914). O, Sovetlar Birliyinin sözda çarizmi durmadan inkar etmesine baxmayaraq, milli masalede onun planlarını hayata keçirdiyini aydın görürdü. Buna göre de bütün yazılarında bu ve ya başqa şekilde onlara qarşı dururdu.

Böyük Sovet Ensklopediyasının sekkizinci cildinde akademik Marrın "Azari lehcesinin ayrı-ayrı danışiq terzlari arasındaki farq, çox böyük olmaqla beraber, bütün Azərbaycan Türkleri bir-birlarini anlamaqda güclük çekmirler" fikrine, "Azərbaycan edebiyatının Sefeviler zamanından başlaması" fikrine, elaca de başqa yanlışlıqlara sert tepki göstərir.

1929-cu ilin iyulunda Moskvada çap olunmuş Peçat i revolyutsiya" (Medya va inqilab) dergisinde eli Nazimin "Azərbaycan edebiyati" adlı bir maqalasi çıxır. emin Abide görə bu müellifin "İnqilab va madeniyyaf (Bakı), "Dan yıldızı" (Tiflis), Türk Yurdu" (İstanbul) dergilerinde çap olunmuş meqalelerinin ruscaya tarcümesidir. Dergi, Sovetlar Birliyinin stratejisini yöneten bir neşr olsa da, Ə. Abid ona qarşı durmaqdan çakınmır. Azərbaycan edebiyati tarixini 13-cü yüzüda yaşamış Hesenoğlu ile başlamağı yanlış sayır. Hasenoğludan önce Veys oğlu ehmedin, Şems Tebrizinin olduğunu söylyayir. edabiyat tariximizin miladi 7-ci yüzildən başladığı hökmünü verir. "Oğuzname"ni yazılı va şifahi edabiyatımızın başlanğıcı sayır.

eli Nazimi proletar edabiyati metodlarını, marksizmî bilmamekda teqsirlendiran Ə. Abid, özü da bunlardan uzaq bir metodologiya ilə edabiyat tariximize yanaşaraq yazır: "eli Nazim böyük edibimiz M. F. Axundovu Türk xalqari edebiyatının gedişi izinde tedqiq etmeyi bir paniürkizm ideologiyası kimi qabul edir ve bu nöqteyi-nezardan M.Feteliye aid yapılan bezi tedqiqlere hücum edir".

Ə. Abida görə "Bir adabi dövr və yaxud bir adabi sima haqqında doğru nəticə çıxarmaq üçün onun bahralandıyı ictimai və adabi şərtləri araşdırmaq lazımdır". Odur ki, M. Fətəlinin ümumtürk adabiyatının inkişafında rolunu doğru müəyyənləşdirə biləcək taktları ortaya qoyur.

Araşdırıcı keçmişdə yaşayıb-yaradan adabi simaların deyil, çağdaşı olan Nazim Hikmətin yaradıcılığına da ümumtürk adabiyatı baxımından yanaşmağı vacib sayaraq yazır: "...Bu gün Azərbaycan, Türkünstan, Tatarıstan, Kırım, Türkiyə matbuatında Nazim Hikmət haqqında bir çox təhlillər yapıldığını, əsərlərinin təkrar edildiyini və ona nazirələr yazıldığını görmək deylik. Bu nə deməkdir? Bu Azərbaycan proletar adabiyatında ilk dəfə özünü göstərmiş olan Nazim Hikmətin bütün türk xalqları adabiyatı üzərində təsirə başladığını göstərir. Buna görə N. Hikməti bir tənqidçi və yəhud adabiyat tarixçisi ümumtürk adabiyatının gedişi üzində tədqiq etməzsə, onun adabi mövqeyini xeyalləşdirmiş olur".

Tiflisdə yayınlanan Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin orqanı "Yeni fikir" qəzetinə 1926-cı ildə İstanbuldan göndərilmiş bir məqalədə oxuyuruq: "İstanbul Darülfünunun adabiyat fakültəsini bitirmək üzrə bulunan tələbələrə əmin Abid yoldaşın məzunliyyət "tez"i olaraq vücuda gətirdiyi "Azəri Türk adabiyatı Tarixi" nam əsəri darülfünun imtahan heyəti tərəfindən qəbul edildi. Elmi üsullara istinadən yazılan bu tatabbönəmə "Məclis müderrisün" (professorlar məclisi) tərəfindən təqdir edilərək təb olunmasına qərar verilmişdir. Darülfünunda qəbul edilən əsəri kitabının son əsra əid yalnız bir cildir. Ümumi əsər altı cildə ibarətdir. Azəri lehçəsinin zühur etdiyi tarixdən əsrimizə qədər Azərbaycanda cərəyan edən fikri və adabi hərəkat, son sosioloji metodları nəzarətə alaraq müqayisəli təhlil və tərkib üsullarına istinadən tədqiq edilmişdir.

əsrin bir xülasəsi gənc macar müstəşriqlərindən Madam Margit-Pallu tərəfindən macarcaya tərcümə edilən əmin Abid Azərbaycan Sosialist Şura Hökuməti tərəfindən Avropa darülfünunlarında oxudu-lan gənclərin ən çalışqanıdır (*Şahbazov 1926*). Bu qeydlərdən və qəzetdə yayınlanmış başqa yazılarından Əli Şahbazovun nəinki əmin Abidi, həm də İstanbul Darülfünunu yaxşı tanıdığı aydın görünür. Başqa qaynaqlar da Əmin Abidin altı cildlik adabiyat tarixi yazdığını təsdiqləsə də, onu bu günədekə tam şəkildə əidə bilməmişik.

Çoxcildlik edebiyat Tarexinin ideyası 1970-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində oxuyarkən e.Abidin qardaşı alı Abbas Müznibin böyük oğlu Hüseyn Nəcətin (5) xanımından xeyli elyazma alıb Azərbaycan Dövlət və İncəsənət Arxivinə verdik. Bunların çoxu Əmin Abidin elyazmaları idi ("*Maarif İşçisi*" dargisi, 1927).

Həmin arxivdə 3.Abidin qara mürekkeblə, arab elifbası ilə salıqəli yazılmış, düzelişlər və əlavələr edilmiş "Azərbaycan türklərinin edebiyatı tarixi" əsəri saxlanılır. Əlyazma 316 sahifədir. Əsas hissəsini "Kitabi-Dədə Qorqud"un araşdırılması təşkil edir. e .Abid bu ölməz abidəni "Oğuznamə"nin bir hissəsi kimi öyrənir. Nəinki türkdilli qaynaqları, hətta Avropalı şərqşünasların, səyyahların qeydlərini ortaya qoyur, Kilisli müəllim Rüşətin düzgün oxuya bilmədiyə bir çox sözlərin Azərbaycan türkcəsində oxunuşunu verir (*Azərbaycan Dövlət ədəbiyyat və İncəsənət Arşivi, fond 170*). 1928-30-cu illərdə də onun Azərbaycanda "Kitabi-Dədə Qorqud"un öyrənilməsi ilə bağlı iki məqaləsi çap olunur. Bununla Azərbaycanda Qorqudşünaslığın əsası qoyulur. Ə.Abid dastanının elyazmasında bəzi sözləri Azərbaycan türkcəsində oxusa da toponimlərin Azərbaycanda və ona yaxın bölgələrdə olduğunu göstərsə də, məhəlülükdən çox uzaq olub "Kitabi-Dədə Qorqud"u ümumtürk abidəsi kimi araşdırır.

əmin Abid Bakıya döndükdən sonra coşğun elmi, pədaqoji fəaliyyətə başlayır. Bakı Pədaqoji Texnikumunda dərslər deyir, Bakı Darülfünunda, Bakı Maarif Evi ədəbiyyat dərneyində ədəbiyyat tariximizə dair mühazirələr oxuyur, Bakıda, Tiflisdə, Dərbənddə, Səmərqənddə, Ankarada yayınlanan dərqi və qəzetlərdə araşdırmalarını yayınladı. Bu, çox sürmür. Çünki 1917-ci il oktyabr dərrimindən sonra kommunistlər hakimiyyəti ələ alsalar da, quracaqları dövlətdə ailə, əxlaq, təhsil, tərbiyə, ədəbiyyat, sənət haqqında aydın təsəvvürəri yox idi. Ölkəni bir yenilik axtarışı dalğası bürümüşdü. Keçmiş az qala tamamilə inkar edilirdi. Hətta fabrikləri, demiryolunu və s. söküb yenisini qurmaq kimi çağırışlar da eşidilirdi. Özlərini kommunistlərə daha yaxın sayan ədəbiyyatçılar köhnə "nezm sifətləri"ni "sufi şəri", "iylənmiş, qoxumuş", "ibtidai", hətta "qeyri-mədəni" hesab edirdilər. Bəzilən də "Biz üzümüzü Füzulilərə, Nesimilərə, Vaqiflərə, Mirza Fətəllərə, Hüseyn Cavidlərə doğru deyil, Vərxənlərə, Uitmenlərə, Jül Romenlərə, Mayakovskilərə və bütün dünya klassiklərinə çeviririk" yazırdı (*əliyev 1983*). Belə bir mühitdə Əmin Abid "Ali məktəblərdə Azərbaycan ədəbiyyatı", "Hecə vəzninin tarixi", (*Gülen Adam; Sərbəst şər haqqında ilk söz 1929*) "Dərbəylilik dövründə Azəri ədəbiyyatı" (*Abid*

1927), "Mirza Fatali Axundovun türk edebiyatında mövqei ve tesis etdiyi edebi mekteb" ("Maarif ve medeniyyət dergisi, 1927), "Türk xalqları edebiyatında mani nevi ve Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri" ("*Maarif işçisi*" dergisi, 1928), "Firdovsi ve Azərbaycan edebiyatı" ("*Azərbaycanı öyrənmə yolu*" dergisi, 1930) ve b. məqalələrini çap etdirirdi.

"Heca vəzninin tarixi (edebiyat teoriyası haqqında)" məqaləsində e. Abid Turfan abidələrindəki yazılardan günümüzədək heca vəzninin keçdiyi yolu izləyir. Kaşqarlı Mahmudun "Divani Luğat-it türk"den, Yusif Xas Acibin (Balasaqunlunun) "Qudadqu Biliig"indən, ahmed Yasevinin "Divani-Hikmet"indən nümunələr verir. Yunis İmrenin, Xetainin, Karemin, Oaracaoğlanın, Kuhinin, Vaqifin, Dərdlinin, Mahtumqulunun, Mahəmmadainin və b. yaradıcılıq yolunu qarşılaşdırılmalı şəkildə araşdırır, bu mövzuda ondan əvvəl söz demiş türkoloqların fikirlərinə dayanır, bəzən onlarla da dərüşməyə girir. Konunu o qədər gözəl araşdırır ki, bunu diqqətlə oxuyan gənc qələm sahibi çətin ki, öz kökündən, soyundan ayrılınsın. Əmin Abid "Türk xalqları edebiyatında mani nevi və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri" məqaləsində beş min bayatı-manini qarşılaşdırır. Turfan, Altay, Özbək, Mişer, Kazan, Krım, Qaqauz, Anadolu, İraq, Dağıstan türkləri arasında geniş yayılmış yeddi hecalı dörd mısralı şer şəklini onların ekiz qardaşı olan Azərbaycan bayatıları ilə qarşılaşdırır, hamisinin eyni qaynaqdan bəhreiəndiyini inandırıcı delillərlə sübut edir. Hammer, İqnat Koş, V. Radlov, M. F. Köprülüzadə, Haşim Nahid, Salman Mümtaz, Samoyloviç və b. tanınmış araşdırıcılarla yanaşı, bu konuda bir-iki setir yazanların fikirlərinə də sayğı və diqqətlə yanaşır.

Əmin Abidin bu araşdırmaları xalqı soykökündən ayırmaq istəyənlərə tutarlı cavab, gənc qələm sahiblərini yolundan azdırmaq istəyənlərə olduqca güclü müqavimət idi. Bunu aydın başa hakimiyət dairələri onu hər vasitəylə sıxışdırır, işdən sıxanır, tənqib edirdi.

1929-34-cü illərdə mərkəzə uzaqlarda Qubada, Ağdaşda, Ağdamda texnikumlarda, ümumtəhsil məktəblərində dər deməli olan Əmin Abidi 1934-cü ildə Bakıya SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialına işə gətirməli olurlar (*Azərbaycan Elmlər Akademiyası Qolyazmalar İnstitutunun aktiv*). Çünki, həmin dövrdə Azərbaycan Kommunist Partiyası M. F. Axundovun taradıcılığında din əleyhinə, Əlifbə əleyhinə və s. fikirləri öz ideologiyasına yaxın bilib əsərlərinin çoxcildliyini hazırlamağı, yubileyini keçirməyi planlaşdırmışdı. Bu ağır və üzücü işin öhdəsindən Əmin Abid qədər layiqincə gələ biləcək araşdırıcı az-az tapılırdı. "Məşhur dramaturg

ve filosof Mirze Feteli Axundovun eserlerinin türkce ve rusca çapa hazırlanması eli Nazimle emin Abide tapşındı. Onlar M. F. Axundovun üç cildlik eserlerini neşre hazırlayıb geniş ön söz ve şerhler yazsalar da, 1937-ci ilin irticası kitabın işıq üzü görmesini engelledi (*Azərbaycan Devlet edebiyat ve İncəsənət Arşivi, fond 170*).

Bu kitaba emin Abidin 1935-ci ildə yazdığı ön söz Azərbaycan Devlet edebiyat və İncəsənət Arcivinin 170-ci fondunda saklanılır. Makinada latın qrafikası ilə yazılmış ön söz 300 sehifedir. Buna baxmayaraq, Ə. Abidin dövrü metbuatda çap olunmuş 10-a yaxın məqalesi axundovşünaslığın inkişafına güclü tekan verdi. İlk dəfə Ə. Abid M. F. Axundov haqqında Avropa, Rusiya, Türkiyə və Azərbaycanda çap olunanları qarşılaşdırdı, yanlışlıqları ortaya qoydu. Hem de ona hakim ideologiyanın baxışından fərqli bir baxış formalaşdırdı. Ə. Abide görə, M. F. Axundovun yaradıcılığını düzgün anlamaq üçün ona mütləq türk xatqları edebiyatı izində yanaşılmalıdır. Fikirlerini isbatlamaq üçün Azərbaycan, Türkmən, Özbək, Tatar edebiyatının, tənzimat dövrü üzərində dayanır, Akif Paşadan, Sedulla Paşadan, Ziya Paşadan söz açır, İbrahim Şinasi ilə M. F. Axundovun bir zamanın adamı olduğunu xatırladır ("*Maarif ve medeniyyət*" *dergisi*, 1927).

Sonuç

Əmin Abid 1935-ci ildə iş yerinə təqdim etdiyi siyahıda elmi tərcümələrindən, şerhlərindən başqa çap olunmamış eserlərini də göstərir. Bunlardan "Mirza Şefi Vəzəh", "M. F. Axundovun aocivinin təsviri", "Azərbaycan folkloru", "edebiyatımız tarixində Sabirin mövqeyi", "Həbib", "Nəvəvan", "17-ci esr Azərbaycan edebiyatı" günümüzdəki gəlib çatsa da, araşdırıcıların diqqətini özünə çəke bilməyib. Lakin iki cildlik "M. F. Axundovun elmi və ədəbi görüşləri", "Vəqif, "Azərbaycan" sözü tarixdə və həmin sözle əlaqədar Azərbaycan elmi ədəbiyyatında müxtəlif cərəyanlar", "Azərbaycan ədəbiyyatında şer formalarının inkişafı məsələləri", "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafı məsələləri və bizim metodik səhvlərimiz", "Nəsiminin ərəb və farsca şerləri", "Bir daha "Söhbətül-esmar" haqqında". və b. araşdırmalarından heç bir iz tapmaq mümkün olmadı (*Azərbaycan Elmlər Akademiyası elyazmalar İnstitutunun əncivi*).

1937-ci il mayın 23-də SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının Tarix, Dil və ədəbiyyat İnstitutundan (Həmin institut iki il əvvəl SSRİ EA-na müraciət edərək e. Abidin elmi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək ona müdafiə etmədən elmlər namizədi adı

verilmesini xahiş etmişdi.) işdan çıxarılan Əmin Abid bir il sonra Kürdamir rayonunun Qaraqoyunlu kendinde müəllim işleyərken həbs edilir ("*Maarif ve mədəniyyət*" dergisi, 1927). erinin həbs edildiyini görən Nəfiyə əhməd Şükri-Tevfik Tanur (6) qızı 1938-ci il avqustun 11-də Batumdakı Türkiyə konsulluğundan çıxarkən həbs edilir (*Gültekin — əmin Abid* 1999). Casusluqda və vətənə xəyanətdə suçlandırılan hər iki vətənsəverə həbsdə minbir işgəncə verilir. Üç aydan sonra 1938-ci il oktyabrın 21-də saat 21 -də 39 yaşlı əmin Abid güllələnir (*Azərbaycan Milli Tehlikəsizlik Nazirliyinin arxiv*).

Nəfiyə xanımın emelində, həz bir cinayət tapıb məhkəməyə göndərə bilməsələr də, 1940-cı il fevralın 19-da imzalanmış bir sənəddən görünür ki, cəza müddəti güstərilmədən islah-əmək düşərgəsi adlandırılan həbsxanalardan birinə göndəriüb (*Gültekin — əmin Abid* 1999).

əmin Abid bütün ruhu və varlığıyla ümumtürk ədəbiyyatına bağlı olub, ortağ nöqtələri arayıb ortaya qoyub. Bu ədəbiyyatın parçalanmasına, məhəlli ədəbiyyatlar şəklində öyrənilməsinə qarşı durub və ailesini də özünü də bu yolda qurban verib.

Açıqlamalar

- 1 Bu əlyazma bəyənilərək 1925-26-cı illərdə Bakıda "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adı altında iki cild, dörd hissədə ərab əlifbası ilə çap edildi. "Elm" nəşriyyatı, kitabın birinci cildini 1978-ci, ikinci cildini 1981-ci ildə Bakıda kiril əlifbası ilə yeni redakta, ön söz və şərhlerle təkrar nəşr etdi.
- 2 Bu əlyazma Bakıda 1986-cı ildə bir cildde kiril əlifbası ilə "Elm" nəşriyyatında çap edildi.
- 3 İsmayıl Hikmət Ertaylan 1920-ci illərdə Bakıya dəvət edilmiş Türkiyəli ədəbiyyat araşdırıcısı idi. Onun 1928-29-cu illərdə Bakıda çap olunmuş iki cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabına e. Abid geniş rəy yazmışdır.)
- 4 Azərbaycan mədəyası nəzərdə tutulur - e. Ş
- 5 O təxminən 13-14 il öncə ölmüşdü - e. Ş.
- 6 903-cü ildə Yanyada (indiki Yunanıstanda) doğulan Nəfiyə kiçik yaşlarında atası əhməd Şükriyə itirir. Anası Zəhrə Təvfiq Tanura arə gedir. Yeddi yaşında İstanbuldakı Camlıça litseyinə daxil olub orada 11 il oxuyan Nəfiyə 1922-ci ildə İstanbul Darülfünunun ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur. Gəncliyində serlər yazan Nəfiyə, şərh yazan, ictimai-siyasi işlərdə faal iştirak edən əmin Abidlə tanış olur və ona arə gedir. e. Abid 1927-ci ildə Bakıya dönəndə təhsilini başa vurmada onulla gedir.

Kaynaklar:

Abid, E; Azarı edebiyatı tarixi etrafında, "İnqilab ve medeniyyat" dergisi, 1929, sayı 1, s.46.

Abid, E; Azeri edebiyatında türkçenin tekamülü "Maarif ve medeniyyet" dergisi, 1926, sayı 2-3, s.17-22.

Abid, E. Zararli tanıdıklar, "İnkilab ve medeniyyat" dergisi, 1929, sayı 10, s.31-34.

Abid, E; Büyük Şura Ensiklopediyası ve türk edebiyatı, "İnkilab ve medeniyyet" dergisi, 1929, N2, s.37.

Ağayev, İslam; İki rejimin qurbanı — Ali Abbas Müznib, "Xaiq" qazeti, 1998, 4 fevral.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunun arşivi, Ali Abbas Müznibin arşivi, 37 Q.3(53) fond 1. siyahı 1, saxlama vahidi 55, s.7.

Azərbaycan Elmlər Akademiyası əlyazmalar İnstitutunun arşivi,

Emin Abid Ehmedovun şəhsi işi. Azərbaycan Devlet Edebiyyat və İncəsənət Arşivi, fond 170, siyahı 1. saxlama vahidi 1.

Azərbaycan Milli Tehlüksəzlik Nazirliyinin arşivi, E. A. Ehmedovun istintaq işi N32796.

Azərbaycan Milli Tehlüksəzlik Nazirliyinin arşivi.

Nafıa Təvfik Tanur (ham da Ahmed Şükri) qızı Ahmedovanın istintaq işi, sayı 269342. "Azərbaycanı öyrənmə yolu" dergisi, 1930, sayı 4-5, s.9-42. "Dirilik" dergisi, 1914.

Emin, Abid; Heca vezninin tarixi. "Maarif işçisi" cumalı, 1927, N3, s.50-55, N4, S.58-61, N6-7, s. 45-62.

Aliyev, M; Edebi tenqid ve vezn problemi, "Azərbaycan Sovet anqıdinin problemləri", 1983, ADU neşriyyatı, Bakı, s. 78. Firdovsi; Şahname, 1934, Azərnaşr, Bakı, s. 94-107.

Gülen Adam; Serbest şer hakkında ilk söz, "Maarif işçisi" dergisi, 929, N1.

Gültekin — emin Abid; Buzlu Cehennem, (Tertib edeni ve ön söz: Şamil), Bakı, 1999.

Köçerli, Firuddin; 1978, Azərbaycan edebiyatı, Elm, Bakı, C. I. "Maarif ve medeniyyet" dergisi, 1927, sayı 4-5, s.42-45. "Maarif işçisi" dergisi, 1927, sayı 3, s.50-55, sayı 4, s.58-61, sayı 6- , s.45-62. "Maarif işçisi" dergisi, 1928, sayı 4, s.40-44, sayı 5-6, s.24-32, sayı -8, s.87-93. "Söhbətül-esmar" Füzulinindirmi? "Azərbaycan" dergisi, 1981, N7, s. 94-201.

SSRİ Harbi Prokurorluğunun Zaqafqaziya İdaresinin verdiyi araysş.
rayışın sureti şexsi arxivimdedir. Şahbazov,e; İstanbul
Darülfünunda Azeri edebiyatı tarixi, "Yeni
İkir" qezeti, 1926, 9 yanvar.

The Investigator of All-Turkish Literature - Amin Abed

Ali Shamil Hussein Ođlu

The leader of the group in the Azerbaijan Encyclopediia

Abstract: Recently the investigators and men of other professions of Turkish peoples have often come together. They either go down the depth of history or investigate the realities of the present day. In such period it must be considered as a fault to forget, not to remember the men who took an active part in this. One of the men whose services are forgotten is Amin Abed. It is so pity that even in his 100^m anniversary the name of this selfless intellectual was not remembered, his birthday was not celebrated anywhere. Amin Abed devoted all of his life to the investigation of all-Turkish literature. He has a lot of works about it.

24 years after Amin Abed's death who became a victim of the Soviet reaction in 1938 he was fully exonerated. But in reality that was a physical rehabilitation. After Stalin's death all the shortcomings that were caused by socialism were written on his name. Blood that was shed, cruelties that were acted in order to save the communist party and the socialism system that was created by it were written on only one person's name. In 1956 most of the men who were arrested and shot during 1920-1940 in USSR were exonerated. Most of hundreds of persons who were arrested during those years could not bear hard condition and died. Those who were alive were not able to struggle against the shortcomings of the society. Although the rehabilitation was declared in words, the damage to the arrested persons and those who were shot were not paid. The publishing of the works of writers, poets and investigators were not allowed. Only selected works of a group of authors were published.

Although the Soviet ideologists who were afraid of a strong stimulus that could arouse the national consciousness rehabilitated Amin Abed they did not allow publishing his articles and poems again.

Key Words: Amin Abed, Common Turkish Culture, History of Literature, National Consciousness

---

Исследователь Тюркской Литературы — Амин Абид

Али Шамиль Гусейн оглы

*Руководитель группы "Тюрк халкларынын таныммыш
адамлары" Азербайджанской Национальной
Энциклопедии*

Резюме: Недавно исследователи и люди других профессий Тюркского мира собрались вместе. Они или углубляются в историю или же исследуют настоящую действительность. В такой период было бы грехом забыть, не помнить человека, который принял в этом активное участие. Одним из таких людей, чьи услуги в этой области забыты, является Амин Абид. Печальный факт, что даже в день столетней годовщины имя такого самоотверженного интеллектуала не было упомянуто, его день рождения нигде не был отмечен. Амин Абид посвятил всю свою жизнь исследованиям в области литературы всего тюркского мира. Он является автором многих работ в этой области. 24 года спустя после смерти Амина Абида, который стал жертвой советской политики 1938 года, он был полностью реабилитирован. Но в действительности это было лишь физической реабилитацией. После смерти Сталина весь ущерб, нанесенный социализмом, был написан на его имя. Амин Абид был обвинен в пролитии крови и в жестокости во имя спасения коммунистической партии и социализма. В 1956 году многие из тех, кто был расстрелян в СССР в 1920-1940 гг. были реабилитированы. Многие из тех, кто был арестован, в то время не смогли вынести тяжелые условия и погибли. А те, кто остались в живых не были в состоянии бороться с недостатками общества. Однако реабилитация была только на словах, ущерб, нанесенный арестованным и семьям тех, кто был расстрелян, не был возмещен. Работы писателей, поэтов исследователей опубликовать не разрешалось. Были опубликованы только выбранные работы группы авторов. Однако, боясь сильного стимула, который мог бы возбудить национальное самосознание, советские идеологи реабилитировали Амина Абида, но все же публикацию его статей и стихов не разрешили.

Ключевые слова: Амин Абид, общая тюркская культура, история литературы, национальное самосознание